

4.4. Erzurum

Tarihin ilk dönemlerinden itibaren, ticaret yollarının¹³¹ önemli kavşak noktasında bulunması ve verimli ovalara sahip olması nedeniyle Erzurum, önemli bir yerleşim yeri olmuştur. Anadolu'nun doğusunda, merkezî bir geçiş noktasında olmasından dolayı da, 19. yüzyılda birçok seyyah doğu yolculuklarına Erzurum üzerinden devam etmişlerdir. Bu nedenle de, kente birçok seyyah uğramış ve önemli bilgiler vermişlerdir.

19. yüzyılın içinde çeşitli kereler Rus işgaline¹³² uğrayan kent, bu sıralarda tahrip edildiği gibi¹³³, 1852 yılında meydana gelen depremde kent merkezinde 84

¹³¹ Tarihî İpek Yolu'nun Tebriz ve Kafkaslar uzantısıyla Anadolu'ya gelen kervanların, Erzurum'a ulaştıktan sonra mallarını Trabzon üzerinden Batı'ya götürdükleri bilinir. İpek Yolu'nun önemli bir noktasında olan Erzurum'un, uluslararası ticaretteki öneminin izleri o dönemlerde kentte de görülmekteydi. Nitekim, İpek Yolu ticareti münasebetiyle bağlantılı olunan kent ve ülke adları da, bu nedenle, kentin giriş kapılarına verilmiştir. Bu bağlamda, kentin kuzeyinde ve ticarî faaliyetlerin yoğun olduğu *Gürcü Kapı*'nın, Gürcistan ve Revan yolunun girişi olduğu bilinir. Buna karşılık, doğu yönündeki *Tebriz Kapısı*, İran yolu üzerinde iken, *Erzincan Kapısı* da Anadolu ile bağlantılıydı (bknz: B. Pamuk, "İpek Yolu Ticareti ve Erzurum", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Cilt: XXII, Sayı: 2, İzmir, Aralık 2007, s. 127, 133).

¹³² Anadolu üzerinden Akdeniz'e inmek ve sıcak denizlere açılmak isteyen Ruslar, 1828-1829 yılları arasında gerçekleşen Osmanlı-Rus savaşında, 27 Haziran 1829'da Erzurum'u işgal etmişlerdir. İşgalin, 14 Eylül 1829'de imzalanan *Edirne Antlaşmasıyla* son bulduğu bilinir. 1856 yılında ikinci kez kenti işgal etmek isteyen Ruslar, halkın direnişi karşısında geri çekilmişlerdir. 1877-1878 yılları arasında gerçekleşen ve *93 Harbi* de denilen Osmanlı-Rus savaşında, 8 Kasım 1877 yılında Erzurum tabyalarına baskın düzenleyen Ruslar, orduya destek veren halkın da direnişi karşısında tabyalardan çıkmak zorunda kalmışlardır. Ancak kent daha sonra Ruslara teslim edilmiş; 3 Mart 1878'de imzalanan *Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması* ile Ruslar Erzurum'u terk etmişlerdir.

¹³³ 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında, şehri işgal eden Rus General Paskiyeviç, kaleyi yıktırması ve yeni bir kale yaptırmıştır. General, kalenin yanı sıra, birçok dükkân ve konutu da yıktırmıştır. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşında ise Ruslar, civar köylerdeki halkın ev ve

konut tamamen yıkılmış; akabinde, 2 Haziran 1859'da meydana gelen depremde¹³⁴ ise kentin üçte ikisinden fazlası da yıkılmıştır. 19. yüzyılda kente gelen kimi seyyahların notlarında¹³⁵, kentte yaşanan savaşlara ve depremlere ilişkin bilgiler bulmak mümkündür.

1808'de Erzurum'a gelen diplomat/yazar James Justinian Morier'nin konutlara ve kent fiziğine ilişkin detaylı gözlemleri önemlidir: “*Evler taştan yapılmış, üstleri toprak damlı ve yeşil otlarla kaplıdır. Buralarda koyun ve buzağuları otlar. Çarşılar genellikle düz damlıdır. Üzerlerinde yürünmekte, bir sokağa gelindiğinde üzerinden bir köprü ile geçilerek diğer dükkâna varılmaktadır. Sokaklar taş kaplıdır, ancak bu kaplama iyi yapılmamıştır*”¹³⁶. Seyyahın gözlemlerinden, günlük hayatın içinde, konut damlarının da büyük ve küçükbaş hayvanların otlamasına yönelik işlevler gördüğü anlaşılmaktadır.

1813 yılında kente gelen albay/diplomat John Macdonald Kinneir'in notları arasında, konutların yapı malzemesine ilişkin bilgiler bulmak mümkündür: “*Bizans*

ahırlarını sökerek yakacak ihtiyaçlarını temin etmişlerdir (bkz: S. Tozlu-M. Küçükuşurlu “Erzurum Evleri (Tarihi Kayıt ve Şahitlere Göre)” **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 20, Erzurum, 2002, s. 316, 324).

¹³⁴ 2 Haziran 1859'da meydana gelen depremde yıkılan konutlar, yeniden inşa edilmiştir. Vali Arif Paşa'nın başkanlığında toplanan Erzurum Vilayet Meclisi, 11 Eylül 1859 tarihli mazbatayla kentteki son durumu devlet merkezine bildirmiştir. Bu mazbatada, kentteki eski ve yeni evlerin inşasına ilişkin şu satırlar dikkat çekicidir: “*Erzurum'un eski binaları penceresiz ve yerden yapma şeyler iken, bu defa (ahalinin) ekserisi hanelerini fevkani ve etrafa nezaretli ve pencereli olarak, tarz-ı nevin-i dilnişin üzere yapmakta olmaları dahi...*” (bkz: S. Tozlu-M. Küçükuşurlu, 2002, s. 322).

¹³⁵ Bknz: A. S. Puşkin, **Erzurum Yolculuğu-Biyelkin'in Öyküleri**, Çev: A. Behramoğlu, İstanbul, 1999, s. 57-65; E. KILIÇ, **Gravür ve Eski Fotoğraflarla Erzurum**, İstanbul, 1998, s. 8, 10.

¹³⁶ E. Madran-N. Özgönül, “Seyahatnâmelerde Erzurum”, **Toplumsal Tarih**, Sayı: 4, İstanbul, 1994, s.19.

döneminde adı Arze olarak bilinen Erzurum, Ermenistan'ın en büyük şehridir. Bazı yerlerde evler küçük ve orta büyüklükteki taşlardan, bazı yerlerde ise güneşte kurutulmuş tuğla ve çamurdan yapılmışlardır. Pencerelelerinde cam kullanılmamış; bunun yerine kâğıt yapıştırılmıştır”¹³⁷.

1829 yılında Erzurum'a gelen şair/yazar Aleksandr Sergeyeviç Puşkin, kent fiziğine ilişkin daha bütüncül ayrıntılar verir: “Erzurum'un sokakları dar ve eğri büğrü. Yapılar yüksek. Evler taştan yapılmış ve damlar çimle kaplı. Yüksekten bakınca kente tuhaf bir görünüş veriyor. Kent, denizden 7000 ayak yükseklikte bir vadiye kurulmuş. Çevredeki dağlar yılın büyük bir kısmında karla örtülüdür. Ormansız, fakat bitek (verimli) bir toprağı var... Her yandan kaynaklar fışkırıyor, her yerde su kaynaklarına rastlıyorsunuz. Erzurum'da çeşmeden bol bir şey yok”¹³⁸. Bir paşanın konutuna giden seyyahın, “Son derece derli toplu, hatta zevkle döşenmiş denebilecek bir konut odasına aldılar bizi. Renkli pencerelerde Kuran'dan alınmış ayetler vardı”¹³⁹ demesi, şaşırtıcı ve ilgi çekicidir. Burada anlatılmak istenilenin, renkli camların üzerine yazılan ayetlerden daha çok, pencerelerin üzerine ve duvara asılmış çerçeveler içindeki yazılar olması daha ikna edicidir; bu noktada, özgün metnin çevirisinin tam ve sağlıklı yapılmadığı iddia edilebilir.

1833'de kente gelen yazar James Baillie Fraser'in notlarından anlıyoruz ki; kent, Rus işgâli dolayısıyla harabeye dönmüştür¹⁴⁰.

¹³⁷ J. M. Kinneir, **Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan, In The Years 1813-1814**, London, 2006, s. 365-366.

¹³⁸ A. S. Puşkin, 1999, s. 64, 66-67.

¹³⁹ A. S. Puşkin, 1999, s. 71.

¹⁴⁰ E. Kılıç, 1998, s. 7-8.

19. yüzyılın ikinci çeyreğinde kente gelen Francis Rawdon Chesney'in kitabında¹⁴¹ yer alan gravürde (bknz: Şekil 19), dış kalede ve muhtemelen doğu yönüne açılan *Tebriz Kapısı* önünde kurulan pazar ile etrafındaki konutlar görülmektedir. Konutların, düz damlı ya da tek yöne eğimli çatıları ile çatı kotuna yakın iki ya da üç sıra halinde pencere açıklıkları mevcuttur.

Aynı dönemde Erzurum'a gelen diplomat/yazar Robert Curzon, kentin konumuna ilişkin bilgiler vermiştir. "*Erzurum, uzunluğu 30 mil genişliği 10 mil¹⁴² olan ve denizden yaklaşık 7000-8000 feet¹⁴³ yüksekte bulunan bir ovada yer alıyor. Etrafı karlarla örtülü yüksek dağlarla çevrilidir*"¹⁴⁴. Rus ve İngiliz konsoloslarının oturduğu yerde, kendisine bir konut tahsis edildiğini belirten seyyah, bu yapıyı ayrıntılı olarak anlatır: "*Ev, bir tepe üzerine yapılmıştır. Pencerelerinden pek çok evin bulunduğu dar bir vadi, İç Kale'deki Saat Kulesi, şehrin ana giriş kapısı, sol taraftaki iki zarif minare, surlar, sağ tarafta Fırat'ın sularıyla canlanan ova ve dağlar görülebilmektedir. Diğer birçokları gibi, köşelerde kesme; diğer yerlerde ise yüzeyleri pürüzlü, iyi işlenmemiş kaba taşlar kullanılmıştır. Düz çatısı çimle kaplıdır. Evin pencereleri küçük, ana giriş kapısı geniş, kemerli ve çevresi taş süslemelidir. Bu kapıdan geçilerek girilen taşlığın sağ tarafında ahırlara açılan büyük bir kapı, sol tarafında ise mutfak ve hem çalışma, hem de dinlenme için kullanılan odalar var. Bunların önünde, kalın ve sağlam kirişler üzerine oturan üst katın kare şeklinde*

¹⁴¹ F. R. Chesney, 1852, sayfa numarası yok.

¹⁴² 30 mil 48 kilometre'ye, 10 mil 16 kilometreye tekabül etmektedir.

¹⁴³ 7000-8000 fit, 2133-2438 metreye tekabül edilmektedir.

¹⁴⁴ R. Curzon, **Armenia: A Year at Erzerum, and on the Frontiers of Russia, Turkey and Persia**, London, 2003, s. 33.

kesme taşlarla yapılmış merdivenleri bulunuyor. Sofa ve ahır dışında, evin diğer yerleri iki katlıdır. Mutfak ve diğer odalardan bazıları bir tepe penceresiyle, yemek odasıyla girişin dışındaki mekânlar ise zeminden oldukça yüksek, iki gözlü pencerelerle aydınlatılmıştır. Pencerelerin altında bir kısmına sebze ektiğimiz, bir kısmında da birkaç İngiliz köpeği ve iki İran tazısı beslediğimiz bölümün arasına, koruma görevi yapan Türk'ün yaptığı çit, görülmeye değer bir sanat eseridir. Duvarları beyaz badanalı odaların, düz ve boyalı ahşap tavanlarında oymalar vardır. Ekmek ve et dışındaki her şey buraya İstanbul'dan at sırtında getirildiği için getirilen cam şişelerin üçte biri kırılır. Pencerelerde kullanılan camlar da pahalı bir lükstür, bu yüzden de bazı insanlar evlerinin pencerelerinde, dışarıyı görebilmek için küçük bir bölümü camdan oluşan, yağlı kâğıtları kullanıyorlardı”¹⁴⁵. Daha önce kente gelen Kinneir gibi Curzon'un da notlarından anlaşılıyor ki, pahalı olduğu ve ancak İstanbul'dan sağlanabildiği için, konutlarda pencere camlarının kullanımı yaygın değildir; buna karşılık, yılın önemlice bir bölümünü soğuk iklimde geçiren kentte, konut pencerelerinin yağlı kağıtlarla kapatılıyor olması, şaşırtıcı ve gariptir.

Seyyahın ayrıntılı gözlemlerinin yanısıra, kitabında yer alan ve kenti kuzey yönünden gösteren gravürde (bknz: Şekil 20), Palandöken Dağı'nın eteklerinde kurulan Erzurum'un panoraması içinde, biraz da abartılı bir şekilde, kente hâkim durumdaki kale belirgin bir yer tutmaktadır. Minareler ve anıtsal yapılar arasında yer alan bitişik düzendeki konutlar, topografyanın eğimine uygun sıralar halinde ve âdeta birbirlerinin üzerinde yükseliyor gibidirler. Kentin bu görünümüne bakılarak, sur

¹⁴⁵ R. Curzon, 2003, s. 35, 37-38.

içindeki yerleşmenin 19.yüzyılın ilk yarısı içinde yoğun bir nüfusu¹⁴⁶ barındırdığı ileri sürülebilir.

Seyyah, kaldığı evin penceresinden gördüğü manzaraya ilişkin gravürde (bknz: Şekil 21), kale ve anıtsal yapıların arasında düz damlı ve tek katlı konutlar görülebilmektedir; sağır cephe duvarlarında küçük pencereleri vardır. Yapı malzemesi kerpiç olup, aralarda ahşap hatıllar kullanıldığı anlaşılmaktadır. Genellikle birbirine bitişik düzendeki konutların bu durumunu sadece dar sokaklar bozar. Kare kesitli bacaların kimileri konik, kimileri de yarım küre başlıklar halinde sonlandırılmıştır.

1869 yılında Erzurum'a gelen ressam Théophile Deyrolle'nin, kent fiziğine ilişkin betimlemeleri daha çok şiirseldir: *“Birkaç kilometre uzaktan Erzurum'un görünüşü çok güzeldi. Şehre hâkim dağların açık renk fonu üzerinde, evlerinin hemen hepsi aynı renkte boyanmış olan şehrin, esmer (kara ?) şeridi çok karakteristik bir siluet meydana getiriyordu. Şehir dalgalı bir arazide kurulmuştu. Sırtını da Oğlanderen ve Topdağ gibi birçok tepeye dayamıştı. Bu tepelerde Palandöken dağlarına bağlanırdı. Yükseklerden birçok dereler iner. Her biri şehrin*

¹⁴⁶ Erzurum'a gelen bazı seyyahlar nüfusa ilişkin bilgilerde vermiştir. J. M. Kinneir, 15000 Müslüman, 3700 Ermeni, 300 Ermeni Katolik, 350 Rum ailenin yaşadığını (bknz: J. M. Kinneir, 2006, s. 366); A. S. Puşkin, nüfusun 100000'i bulduğu söylene de bu rakamın abartılığının olduğunu (bknz: A. S. Puşkin, 1999, s. 66) 1839 yılında kente gelen W. F. Ainsworth, nüfusun bir zamanlar 100000'i bulduğunu ama son nüfusun 35000 olduğunu (bknz: W.F. Ainsworth, **Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia**, Vol.II, London. 1842, s.391); 1879'da kente gelen H. F. Tozer, kentte 20000 kişinin yaşadığını (bknz: E. Madran-N. Özgönül, 1994, s. 21) belirtirler.

*semtinden geçer. Üzerlerinde birçok küçük köprü vardır. Erzurum'un birçok sokaklarına pek hususi bir manzara verir*¹⁴⁷.

Seyyah, notlarında kentin sokaklarına ve konutlarına ilişkin bilgiler de verir: “Erzurum, seyahatimde gördüğüm şehirlerin en şarklısı idi. Pazar mahallesi müstesna, bütün Müslüman mahallerinin sokakları esmer (kara?) duvarlarla çevrilmiştir. Bunlar pencere veya kapı vazifesini gören nadir küçük delikler ile delinmiştir. Evlerin çoğuna, bilhassa bir katlı olanlara ışık, tavanında açılmış bir delikten girer. Bunun üzerine de yağmurun girmesine mani olmak için yağlı kâğıttan ehram (piramit) şeklinde şeffaf bir külah geçirilir. Evlerin, dam taraçası toprak örtülüdür. Baharda hakiki bir çayır olur. Hatta evlerin damında koyun ve keçi otlatılır. Yazın kurutulmak için de tezek serilir. Erzurum'da kaldırım döşenmiş yollar pek azdır. Bundan ötürüdür ki, yollarının yazın amansız bir tozu, kışın tutkal gibi bir çamuru olur. Erzurum'da hayvanların sokaklara bıraktığı pislikleri çamur ile yoğurarak tezek yaparlar. Tezekler büyük tuğlalar halinde damlarda kurutulur. Fakirler ise, sürüler geçtikten sonra sokaklardan hayvanların pisliklerini toplarlar, onları top yapıp duvarlara yapıştırır, kuruturlar. Evlerden çoğunun cepheleri yazın bu pastillerle kaplıdır, yaş iken kötü kokar”¹⁴⁸.

Seyyah, kitabında kentin genel görünümüne ve konutlarına ilişkin gravürlere de yer vermiştir. Kentin genel görünümüne ilişkin gravürde (bknz: Şekil 22), harabeler arasında görülen yapılar, muhtemelen 1859 yılındaki depremden sonra inşa edilmiş iki katlı konutlardır. Düz damlı ve moloz taş örgülü kârgir konutların farklı

¹⁴⁷ T. Deyrolle, **1869'da Trabzon'dan Erzurum'a**, Çev: R. E. Koçu, İstanbul. Tarihsiz, s. 53-54.

¹⁴⁸ T. Deyrolle, Tarihsiz, s. 54-55.

cephelerinde, saçak seviyesine yakın ve genelde iki ya da üç sıra halinde ahşap korkuluklu pencere açıklıkları mevcuttur. Kent içinde bir sokağı gösteren başka bir gravürde (bkz: Şekil 23), bitişik nizamda, düz damlı ve iki katlı konutlar ile dükkânlar görülebilmektedir. Konutlarda dikkati çeken unsur, damlardır. Birçok seyyahın da bahsettiği damların çimlerle kaplandığı gravürde açıkça görülmektedir. Kare kesitli ve dikdörtgen prizmal gövdeli formlardan ibaret olan bacaların, yarım küre başlıklar halinde nihayetlendiği tesbit olunabilmektedir. Konutların çatısındaki kimi yıkıntılar, depremin izlerinin henüz ortadan kalkmadığı şeklinde yorumlanabilir. Ayrıca seyyahın notlarında bahsettiği *piramit şeklindeki külâhlar* da, dükkânların damlarında rahatlıkla görülebilmektedir.

Seyyahın diğer bir gravürüne (bkz: Şekil 24) konu olan bir başka konutta karşılaşılan temel özellikler, esasen, kentteki diğer konutlar için de genelleştirilebilir. Konutun, doğrudan sokağa açılan zemin katının taş, birinci katının ise ahşap karkaslı ve araları muhtemelen tuğla dolgulu kârgîr bir inşaat olduğu anlaşılabilir. Konutun sokağa bakan cephelerinde iki sıra halinde düşey dikdörtgen açıklıklı pencereler ahşap kepenklidir. Yan cephedeki pencerelerin de, kepenkli ve ahşap korkuluklu olduğu görülmektedir. Üst kat, ahşap konsollarla dışa doğru çıkma yapar. Çıkmanın üzerinde, âdeta çöken çatıya sonradan eklenmiş gibi görünen ahşap bir saçak kuruluşu mevcuttur. Buna karşılık, sözkonusu saçığın strüktürüne bakılırsa, konutun özgün bir elemanı olduğu da söylenebilir. Gravürde, kentin sokaklarından birinde yer alan konut, Eduard von Hoffmeister'in 1908 tarihli fotoğrafına¹⁴⁹ (bkz: Foto 3) konu olmuştur; belli ki, sözkonusu fotoğrafta, yapıya bitişik olduğu görülen

¹⁴⁹ Eduard von Hoffmeister'a ait fotoğraf, *Gravür ve Eski Fotoğraflarla Erzurum* adlı kitaptan alınmıştır. (bkz: E. Kılıç, 1998, sayfa numarası yok).

diğer taş konutlar, 20. yüzyılın başlarında yapılmışlardır. Hoffmeister'in kente ilişkin bir başka fotoğrafında (bknz: Foto 4), sokak çizgisi boyunca uzanan bitişik nizamdaki eski konutların aralarında, belli ki depremle yıkılarak ortadan kalkmış olanların yerlerine, âdeta derme-çatı nitelikte yeni konutların inşa edildiği de anlaşılabilir.

1876 yılında kente gelen komutan Fred Burnaby'nin "*Erzurum büyük bir ovanın bir ucunda yer alıyordu. Kuzey, güney ve batıdan tepelerle çevriliydi. Tepelere derme çatma birkaç garnizon inşa edilmişti. Şehrin kendisi bir hendekle sarılıydı – bu savunma hattının şehre uzaklığı bir kilometreden fazla değildi*" diye tanımladığı Erzurum'da, Rus işgâline karşı *savunma mekânları* oluşturulduğu anlaşılmaktadır. Kentin genel görünümüne ilişkin gözlemlerine devam eden seyyah "*Şehir beşgen şeklindedir. Bir seyyah, şehrin uzaktan görüntüsünün, dalgaların kaldırıp ıssız bir koya attığı devâsâ boyutlarda bir gemiye benzetmiştir. Geminin ana direği, kerpiç evlerin ortasında göz alıcı biçimde yükselen eski bir kuledir*"¹⁵⁰ der.

1898'de kente gelen yazar Harry Finnis Blossé Lynch'in "*Erzurum'un ilk andaki görünüşü çok çekici değildir. Bunun nedeni, yapı taşlarının rengi ve ağaçların azlığıdır. ...Hıristiyan Mahallesi ile İngiliz, Fransız ve Rus Konsoloslukları, kentin kuzeydoğusunda yer alır. Hıristiyanlar sur içine girememekte ve dıştaki mahallelerde oturmaktadır. ...Kentte çok sayıda eski yapı kalmamıştır,*

¹⁵⁰ F. Burnaby, 2011, s. 254, 272.

bunun nedeni depremlerdir. 1859 Haziranında olan bir depremde 4500 ev ile eski duvarların bir bölümü yıkılmış, 9 minare yerle bir olmuştu’’¹⁵¹ diye belirtir.

¹⁵¹ E. Kılıç, 1998, s. 10.